

TÁRSADALOM ÉS FILOZÓFIA

Az Osiris Kiadó és Krokovay Zsolt fordító-utószó-író Rawls és Hart közelmúltban megjelentetett klasszikus munkái után John Stuart Mill liberális jogfilozófiája egy további követőjének a világ számos országában tankönyvként használt alpművét adta közre. Joel Feinberg, az amerikai analitikus jogbölcselet egyik legismertebb képviselője, az Arizonai Egyetem néhány éve nyugalomba vonult professzora 1973-ban, A filozófia alapjai című sorozat részeként írta a Társadalomfilozófiát. A könyv fő célkitűzése az igazságságra mint a társadalom legfontosabb filozófiai kérdésére vonatkozó politikai elképzelések és javaslatok értékelése. Mielőbb azonban eljut idáig a könyv hetedik, utolsó fejezetében, sorra veszi az előzetesen tisztázandó elveket és fogalmakat.

Elsőként – a szabadság fogalmáról szóló első fejezetben – a szabadság helyes vélelmezésének, illetve korlátozásának kérdését. A „politikai” vagy „cselekvési” szabadságot mint a korlátozás egyik fajtájának a – közvetlen erőszakban vagy fenyegetésben megnyilvánuló kényszerítés – hiányaként definiálja. Fogalomrendszerében a „valamitől való szabadság” és a „valamire való szabadság” az érem két, egymást feltételező oldalaként jelenik meg, a „pozitív szabadság” a negatív, a „negatív szabadság” pedig a pozitív korlátozások hiányaként. Engedély és képesség párosa kapcsán Feinberg megkülönbözteti a jogi szabályok által megengedett („meg lehet tenni”) és a korlátozás által nem akadályozott („meg tudja tenni”) szociológiai szabadság fogalmát.

A kényszer alapjai címet viselő második fejezetben fejti ki Feinberg a szabadság vélelmezése melletti érvet, vagyis azt a felfogását, miszerint a bizonyítás terhe mindig annak a vállán nyugszik, aki a kényszer mellett áll. (A magyar jogbölcseletben hasonló felfogást képvisel Sajó András. Lásd a vele készített interjút a Fundamentum 1998/3. számában.) Az e nézetet vallók álláspontja szerint a legmagasabb rendű társadalmi jó a lehető legnagyobb mértékű egyéni önmegvalósítás. A szerző sorra veszi a szabadság anarchista és formalista elvét, az előbbit a „hiánytalan szabadság mindenki számára”, az utóbbit a „tetszés szerinti cselekvés teljes szabadsága, azzal a kikötéssel, hogy az nem akadályozza mások hasonló szabadságát” szlogenekkel jellemezve. Ebben a fejezetben Feinberg bevezeti a kár fogalmát, különbséget téve az egyének sérelmének megakadályozását szolgáló magán- és a közérdekű intézmények sérelmének megakadályozását jelentő közkár elvei között. A Mill elleni támadási lehetőségek kapcsán számba veszi a kényszer más

javasolt irányait, így a) a másoknak okozott kár megelőzését, ahol a kárt egyes embereknek (magánkár elve) vagy közérdekű intézményeknek (közkár elve) okozhatják, b) mások megbotránkoztatásának megelőzését (a megbotránkoztatás elve), c) annak megelőzését, hogy kárt okozunk magunknak (jogi paternalizmus), d) a bűn megelőzését vagy megbüntetését, vagyis „magának az erkölcsnek a kikényszerítését” (jogi erkölcsvédelem), e) a kényszert azon az alapon, hogy az az egyénnek előnyös (szélsőséges paternalizmus), és f) azon az alapon, hogy az másoknak előnyös (jóléti érv).

A harmadik fejezet sorra veszi a kár elvének nehéz eseteit. Az erkölcsi vétségek két fő csoportjával, a szexuálisakkal (házasságtörés, paráználkodás, szodómia, vérfertőzés, prostitúció) és nem-szexuálisakkal (állatkínzás, a nemzeti zászló meggyalázása, kegyelet-sértés) foglalkozik. Az előbbiekkel összefüggésben Harthoz hasonlóan (lásd: Jog, szabadság, erkölcs. Osiris, Budapest, 1999. Ismerteti: Halmi Gábor: Jog az erkölcselenségre? Fundamentum 1999/4.) amellet érvel, hogy a felnőttek kölcsönös egyetértésben, nem nyilvánosan elkövetett „erkölcsi vétségeinek” nem kell büncselekménynek lenniük. Ennek alternatívája a „jogi erkölcsvédelem” felfogása, melynek mérsékelt változatát képviselte a közkár elvének alkalmazásával Hart egykori vitapartnere, Lord Devlin. A tiszta erkölcsvédelem logikája szerint a világ jobb hely lenne az „ártalmatlanul erkölcselen” magatartások nélkül. Az állatkínzással kapcsolatban Feinberg a megengedő és a jogi erkölcsvédelmi megközelítés mellett beszél a kár elvének alkalmazásáról állatokra. Ennek alapja az állatok egyik legfőbb érdekének elismerése, nevezetesen, hogy ne mérjenek rájuk kegyetlenségből vagy ok nélkül fájdalmat. Ennek megsértését lehet „kárnak” tekinteni. Az obszcenitás esetében Feinberg amellet érvel, hogy itt a károság szempontja nem merül fel, az esetleges megbotránkoztatás (például közszeméremcsértés esetén) az ésszerű elkerülhetőség miatt („obszcén” könyvet nem kell elolvasni) nem elég indok a tiltásra. Vagyis az obszcenitás betiltására sem a kár, sem a megbotránkoztatás elve nem elégséges. Az egyént az önmagának okozott kártól védő jogi paternalizmus szélsőséges változata az egyént az egyén érdekében kívánja irányítani, akár tetszik ez neki, akár nem. Feinberg elveti azokat a nézeteket, amelyek szerint az ember védelme önmagával szemben mindig indokoltá teszi a beavatkozást, de azokat is, amelyek szerint sohasem. Ezzel szemben hangsúlyozza az önkéntességi

mérce fontosságát, például a káros drogok esetében. A teljes tilalmat a paternalizmus szigorú változatának ítéli, amelynél nem támaszkodhatunk az önkéntesség mércéjére, ami a zsarnoki kormányzat súlyos veszélyeit vetíti előre.

A könyv negyedik fejezete a törvényes jogokkal, az ötödik pedig azok összeütközéseivel foglalkozik. Előljáróban a szerző ezúttal is tisztázza a fogalmakat, mindenekelőtt azt, miben különbözik egymástól, ha valakinek szabadságában, illetve ha jogában áll valamit megtenni. Eszerint akinek nem kötelessége megtenni valamit, az „at liberty” értelmében az szabadságában áll, ellentétben azzal a helyzettel, amikor ténylegesen is képesek vagyunk megtenni valamit a „freedom” értelmében, ami a cselekvés általában vett szabadságát jelenti. A jogászi terminológiát követve Feinberg megkülönbözteti a szigorú és a szűkebb értelemben vett igényjogokat a „puszta szabadságoktól”, amelyeket általában kiváltságokként vagy jogosítványokként emlegetnek. Ebben az utóbbi értelemben a szabadság a kötelességek hiányával azonos, míg a törvényes igényjogok mások – a jog birtoklójával szemben fennálló – kötelességeinek alapjai. A törvényes igényjogok is többféleképpen osztályozhatók, például a jogok felépítése alapján léteznek személyekkel szemben támasztott, rendszerint pozitív, illetve dolgokhoz fűződő, a „világ egészével szemben” negatív jogok, vagy másfelől mások tényleges cselekedeteire vonatkozó pozitív, illetve mások tétlenségére vagy tartózkodására vonatkozó, negatív jogok. Egy további csoportosítás megkülönbözteti a „szabadsághoz való” aktív jogokat, midőn valaki szabadon mérlegelheti, hogy cselekszik-e vagy sem, a „biztonsághoz fűződő” passzív passzív jogoktól, melyek arra vonatkozó jogok, hogy mások nem cselekedhetnek egy bizonyos módon.

A törvényes jogok összeütközései kapcsán Feinberg az amerikai jogi gondolkodás és gyakorlat olyan több évtizedes kérdéseivel foglalkozik, amelyek a rendszerváltás utáni magyar jogi elméletnek és praxisnak is élő problémái. Ezek közé tartozik a jogok érvényessége a magánviszonyokban. Az Egyesült Államokban 1964 után, a polgárjogi törvény (Civil Rights Act) elfogadását követően annak a korábbi jognak a helyét, hogy a tulajdon bárki kizárásával használható, az a jog vette át, hogy a tulajdonos senkit sem köteles beengedni a tulajdonába, kivéve azokat, akik egy engedélyezett és meghirdetett szolgáltatást akarnak igénybe venni. Az amerikai törvényho-

zó ezzel úgy döntött, hogy például az utazóközönségnek az a joga, hogy a közutak melletti szállodákból és éttermekből senki se legyen önkényesen kizárva, mindig fontosabb, mint a vendéglősöknek az a joga, hogy attól tagadják meg a kiszolgálást, akitől csak akarják. Hasonló törvény hiányában Magyarországon a hasonló éttermi diszkriminációt a magyar bírósági gyakorlat kezdi részben a Büntető törvénykönyv becsületsértési, illetve a Polgári törvénykönyv személyiségi jogi tényállásai alapján szankcionálni, mint például az úgynevezett Góman-ügyben. (Az ítéleteket lásd a Fundamentum 1998/1-2. számában.) A jogok kollíziójának másik, az európai és a magyar gyakorlatban is aktuális vitakérdése az abszolút alkotmányos jogok fogalmával kapcsolatos. Feinberg felidézi az amerikai Legfelső Bíróság bírái között kialakult vitát,

amelyben Hugo Black képviselte az „abszolutista” álláspontot, aki az alkotmány első kiegészítésének azt a passzusát, miszerint a kongresszus nem hozhat törvényt bizonyos jogok, például a szólásszabadság korlátozására, úgy értelmezte, hogy ezek a jogok az alkotmány abszolút védelmét élvezik. A mai napig is uralkodó felfogást megfogalmazó Felix Frakfurter bírő szerint viszont nincsenek abszolút jo-

gok, még az első kiegészítésben sem, az abszolutizmus rugalmatlan dogmájának alternatívája az érdekek súlyát esetenként mérlegre tevő módszer. Feinberg felfogásában minden jognak van egy mindig, feltétel nélkül elismerendő döntő területe (ami emlékeztet a német Wesensgehalt, illetve a magyar lényeges tartalom kategóriájára), ugyanakkor ami „puszta kiváltság” alapján megengedett, ahhoz nem mindig társul védelem.

A könyv hatodik fejezete az emberi jogokról szól, melyeket a szerző minden emberi lényt egyaránt megillető, feltétlen és megváltoztathatatlan, alapvető jelentőségű, általános értelemben vett erkölcsi jogokként definiál. Ellentétben a legnevezetesebb kiáltványok szóhasználatával és a természetjogi elméletnek e jogok számára bizonyos további ismeretelméleti vonásokat és metafizikai státust is tulajdonító felfogásával Feinberg nem minden emberi jogot tekint természetes jognak. Elvileg elismeri ugyan az olyan emberi jogok lehetőségét, amelyek a kategorikus kivételmentesség értelmében abszolút jogok, mégis úgy gondolja, jobb, ha az „abszolút” jelzőt kihagyjuk az „emberi jogok” kifejezés meghatározásából. Feinberg az emberi jogok eszméjében azt ítéli forradalmi, hogy az összekapcsolódott az egyetlen jogi státust nyújtó,

FEINBERG AZ EMBERI JOGOK ESZMÉJÉBEN AZT ÍTÉLI FORRADALMINAK, HOGY AZ ÖSSZEKAPCSOLÓDOTT AZ EGYETLEN JOGI STÁTUST NYÚJTÓ, EGYENLŐSÉGEN NYUGVÓ TÁRSADALOM ESZMÉJÉVEL. EZ AZ ESZME AZ „EMBERI ÉRTÉKESÉGEL” A MINDEN EMBERI SZEMÉLYBEN MEGLÉVŐ EMBERI IRÁNTI TISZTELET KANTI ATTITÜDJÉT FEJEZI KI.

egyenlőségen nyugvó társadalom eszméjével. Ez az eszme az „emberi értékességgel” a minden emberi személyben meglévő emberi iránti tisztelet kanti attitűdjét fejezi ki. A szerző felfogása szerint az olyan világ, amelyben vannak egyenlő emberi jogok, igazságosabb és általában biztonságosabb, emelkedettebb szellemű, civilizáltabb hangnemű is egyszerűen.

A fejezet utolsó részében Feinberg az ENSZ egyetemes nyilatkozata alapján beszél abszolút és nem abszolút emberi jogokról. A deklarációban szereplő jogokat három csoportba osztja, a „régivágású” polgári és politikai jogok mellett említi a büntetőeljárásra vonatkozó negatív jogokat, valamint új elemként az állam pozitív kötelezettségeit megtestesítő szociális és gazdasági jogokat. Az első két csoportba tartozó jogok közös jellemzője, hogy azok kötelezettséget róznak a magánemberekre és az államra, hagyja békén az egyént, és ne avatkozzon bele a dolgaiba. Ezzel szemben az egyetemes deklaráció 22–27. cikkelyében szereplő eco-szociális jogok mint pozitív emberi jogok csak egy kiáltványbeli értelemben mondhatók valódi jogoknak, hiszen nem feleltethetők meg nekik egyetlen megjelölhető személy kötelezettségei sem. Ezek a jogok tehát Feinberg felfogásában bizonyosan nem abszolút jogok, hiszen a körülmények pusztán igényekké fokozhatják le azokat. A szerző szerint a legígéretesebb jelöltek az abszolút jelleg elérésére egyes negatív jogok, mert ezek nem kívánják meg mások tevékenységét, ezért azután kevésbé hatnak ki rájuk a szűkösség körülményei. Végül is a könyv három olyan fajtáját említi az emberi jogoknak, amelyek felfoghatók abszolút és összeütközésektől biztosan mentes jogokként. Az első olyan javakra vonatkozó pozitív jogok csoportja, amelyekből természetüknél fogva sohasem lehet szűkös a kínálat: a méltányos tárgyalás joga, a törvény előtti egyenlőség vagy az „egyenlő figyelemben részesítés joga”, vagyis az egyenlő bánásmódhoz való jog. A másodikként az arra vonatkozó negatív jogot említi, hogy ne bánjanak valakivel embertelenül vagy kegyetlenül, s ne kínozzák, vagy ne vessék alá barbár eljárásoknak. Miközben ezt a jogot a szerző egyetemes, elidegeníthetetlen és abszolút jogként kezeli, nem tekinti a legszigorúbb értelemben vett emberi jognak, mert azt a magasabb rendű állatok is élvezhetik, ha egyáltalán vannak jogaik. Végül az abszolút jogok harmadik fajtája Feinberg szerint az a jog, hogy akkor se vessenek alá valakit kizsákmányolásnak, ha az eljárás kifejezetten fájdalommentes, és így nem kegyetlen.

A könyv utolsó, hetedik fejezetében Feinberg kifejti az egyenlő bánásmódot feltételező – az egyedivel szembeállított –, összehasonlító társadalmi igazságossággal kapcsolatos elméletét. Az összehasonlító igazságtalanság lényegét éppenséggel az önkényes megkülönböztetésben jelöli meg. Egy törvény végrehajtását akkor mondja igazságtalannak, ha kiszámíthatatlan, esetleges vagy hátrányos megkülönböztetéseket teremt, azaz, ha egyenlőtlenül bánik azokkal, akikre a törvény vonatkozik. Az igazságtalan törvényt lehet igazságosan, egy tökéletesen igazságos törvényt pedig lehet igazságtalanul alkalmazni. Sőt, – ahogy azt például a magyarországi zsidótörvények is illusztrálják – magának a törvénynek a célja is lehet önkényes és szégyenletes.

Feinberg felfogásában az „osztó igazságosság” szempontjából az emberek közötti igazságos megkülönböztetés alapjául csak olyan tulajdonságok szolgálhatnak, amelyek megszerzésére vagy elkerülésére az embereknek méltányos lehetőségük van. A „méltányos esélyegyenlőség” lehetséges elveit két nagy csoportban tárgyalja. Az egyenlősítő elvek közé sorolja az egyenlőséget és a szükségletet. Az előbbi értelemben mindenkinek emberi joga alapvető anyagi szükségleteinek kielégítése, vagy legalábbis a lehetőség erre. Az utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy amit egy társadalomban mindenki „nélkülözhetetlennek” tart, az előbb-utóbb általában tényleges alapvető szükségletté válik. A nem-egyenlősítő elvek sorában szól a kíválságról és a teljesítményről, a hozzájárulásról vagy „megérdemelt ellenszolgáltatásról, valamint az erőfeszítésről. A méltányos eljárások és igazságos eredmények kapcsán Feinberg felhasználja John Rawls: Az igazságosság elmélete című, a Társadalomfilozófia előtt röviddel megjelent könyvének (Ismertetését lásd a *Fundamentum* 1998/1–2. számában) fejtegetéseit a tökéletes, a tökéletlen és a tiszta eljárási igazságosságról.

Rawls nagy hatású monográfiája mellett Feinberg könyve is a nyugati társadalmi gondolkodásnak – Mill által a 19. század közepén elindított – azon vonulatába illeszkedik, amelynek fő jellemzője a haszonelvűség bírálata és a méltányosságként felfogott igazságosság elméletének kialakítása.

Halmai Gábor

(Joel Feinberg: Társadalomfilozófia. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 188 oldal, 1280 forint)